

A kora középkori néphit és hitvilág változásai a Kárpát-medencében

A régészeti rekonstrukció lehetőségei és korlátai

Vida Tivadar

A késő ókor és a kora középkori átmenet idején az egykori Római Birodalom területén és határvidékén megtelepedett barbár népek, ameddig köreikben a kereszténység meg nem szilárdult, elhunytjaik mellé túlvilági kísézőül számtalan hétköznapi tárgyat temettek el. A földi élet e személyes emlékei egyedülálló régészeti források, mert amellet, hogy alkalmat adhatnak a társadalmi reprezentáció kifejezésére (jelvények, fegyverek, eszközök), megjelenítik a közösségi temetkezési rítust (étel- és italáldozat), utalhatnak az eltemetett vallási vagy kulturális identitására, sőt kivételes esetekben lepergett életének eseményeire (pl. jegygyűrű). A sírba helyezett tárgyak feltűnően gyakran utalnak a vallásra, a hitvilágára, vagy a köznép körében általánosan elterjedt néphitre.

Mivel a népvándorlás kori és a kora középkori köznépi szellemi kultúra kutatását jelentősen megnehezíti az írásos források hiánya, az orális hagyomány megsemmisülése, ezért a korabeli hitvilág és a néphit rekonstrukciós kísérlete során — az őskor írás nélküli időszakaihoz hasonlóan — a régészeti leletek kapnak meghatározó szerepet.¹ A néphitre utaló emlékek között a legfontosabbak a különböző hatásokkal szemben védelmet nyújtó vagy szerencsét hozó amulettek (ἀποτροπαιοι θεοί) és a mágikus szereket vagy másodlagos ereklyéket tároló üreges tárgyak (φυλακτήρια), melyek évezredek hagyományokat tükröznek.

A néphit, a köznép hitvilága² (*folk religion*, *Volks Glaube*, *народная религия*), a természetfeletti világról, a rendkívüli erőkről, az észszerűen nem értelmezhető jelenségekről alkotott népi hiedelmek összessége.³ Ez a mára már többnyire eltűnt ha-

¹ Ludwig PAULI: *Keltischer Volks Glaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa*. C. H. Beck, München 1975. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte XXVIII); UÓ: „Heidnisches und Christliches im frühmittelalterlichen Bayern”, *Bayerisches Vorgeschichtsblätter* XLIII (1978) 147–157; UÓ: „Frühgeschichtlicher Volks Glaube und seine Opfer”, *Germania* LVII (1979) 143–152.

² CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1999; VOIGT Vilmos: *A vallási élmény története*. Timp kiadó, Budapest 2004.

³ Ebben az értelemben a néphitet meg kell különböztetni a népi vallásosságtól. Karl RAHNER — Christian MODEHN — Michael GÖPFERT (szerk.): *Volksreligion — Religion des Volkes*. Kohlhammer, Stuttgart — Köln — Mainz 1979.

gyomány egykor magába foglalta az élet különféle jelenségeinek magyarázatait, a babonás elképzeléseket, az életszakaszokhoz, jeles napokhoz, a természethez, az időjárás változásaihoz kapcsolódó ősi megfigyeléseket, s ezek a mindennapokban a különféle népszokásokban nyilvánultak meg. Az európai térségben a néphit keretében értelmezhető a kereszténység előtti ősi vallási és szellemi hagyomány is.⁴

A nemzedékről nemzedékre szóbeli hagyomány révén szálló néphit egyes elemeire utalhattak az ember által készített különféle emlékek (szobrok, képek, jelek, egyéb tárgyak), amelyek részben a közösségi terek, a lakóhely vagy a kultikus terek berendezését képezték (pl. kifüggesztett növények, állatkoponyák,⁵ stb.), részben pedig a személyes szféra, az öltözet tartozékai voltak.⁶ Az emberek ugyanis mindig szükségét érezték annak, hogy kisebb méretű, emlékeztető, figyelmeztető, óvó-védő (apotropaikus) vagy mágikus szerepű tárgyakat állandóan maguknál tartsanak, s ilyeneket titokban az öltözékbe, egy tarsolyba rejtve vagy akár nyíltan viseljenek. Gyakran az is előfordult, hogy a mindennapi gyakorlati funkcióval rendelkező viseleti tárgyak — pl. ruhakapcsoló tűk, fibulák, övcsatok és szíjvégek kis, amulettek tárolására alkalmas üreggel rendelkeztek, és így azok maguk is védő erejű amuletté váltak.

A korabeli néphit és hitvilág változásainak, átalakulásának rekonstruálására a régészeti feltárásokon eredeti összefüggéseikben megfigyelt amulettek formájának, anyagának, díszítésének és a közösségi rítusban betöltött egykori szerepének vizsgálatával vállalkozhatunk. Ha az amulettek jelentése (mi ellen véd?) többnyire rejtve is marad, a vizsgált tulajdonságok rávilágítanak az amulettek kulturális közegére. Abból a feltételezésből indulunk tehát ki, hogy a különböző kulturális eredetű amulettek formájának, jellegének és amulettegyüttesek összetételének változásai jelzik a késő ókor és a középkor között a néphitben, a hitvilágban és a népi vallásosságban végbement alapvető átalakulásokat.⁷ A néphit a hitvilág része, s mindkettő megkülönböztetendő az uralkodó vallásnak a nép körében megjelent formájától, a népi vallásosságtól. A hitvilággal, a néphittel kapcsolatba hozható kisszámú régészeti leletanyag azonban jellegét tekintve több szempontból is erősen töredékes (fragmentált). A fennmaradás tekintetében a legfőbb szelekciós tényező a földbe került tárgyak alapanyaga, mert az ásatásokon csak a szervesetlen tárgyak előkerülésével számolhatunk (kő, fém, égetett agyag, üveg, stb.), hiszen szerves anyagok — amelyek egykor ugyancsak amu-

⁴ Manfred BRAUNECK: *Religiöse Volkskunst*. DuMont, Köln 1979.

⁵ FÜLÖP Gyula: „Régészeti adatok az avarok hiedelem világához [sic]. Rontás ellen házra kiaggatott kutyakoponya”, *Archaeologiai Értesítő* CIX (1982) 277–280.

⁶ Liselotte HANSMANN — Lenz KRISSE-RETTENBECK: *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. Callwey, München 1966.

⁷ Annette LENNARTZ: „Tradition und Wandel paganer Amulettbräuche in Mitteleuropa zwischen Antike und Frühem Mittelalter”, in Uta von FREEDEN — Herwig FRIESINGER — Egon WAMERS (szerk.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2009. 253–260.

lettek kedvelt alapanyagai lehetnek, (textil, növények, fa, stb.) — megmaradására csak különleges körülmények között volt némi esély. Másodsorban pedig figyelniünk kell arra, hogy a sírokba a közösség tagjai által meghatározott szempontok szerint válogatott tárgyak kerülhettek, ugyanakkor az egykori települések helyén az elveszett példányok, nem szándékosan, véletlenszerűen hagyományozott emlékek. Amikor tehát a régészeti leletek segítségével a szellemi hagyomány e különös területeinek, a hitvilágnak és a néphitnek a rekonstrukciójára törekszünk, először a töredékesen ránk maradt régészeti leletanyag forrásértékét kell megbecsülnünk, és kritikai elemzés alá vonnunk. Elemezni kell, hogy az egykori élet különböző területeire utaló leletanyag milyen mértékben töredékes, és hogyan vált töredékessé.⁸

A népvándorlás kori és kora középkori népesség részben olyan védő erejű amuletteket használt vagy készített, amelyeknek az emberiség a kezdetektől fogva mágikus erőt tulajdonított (ásványok, állatcsontok, fogak), részben pedig olyanokat, amelyek eredetüket tekintve térben és időben kulturálisan beazonosítható környezethez köthetők. Ennek következtében az amulettek különböző típusainak előfordulásai és változásai utalhatnak a néphit átalakulásának irányaira. Számolnunk kell azonban azzal, hogy nem minden, a néphit és a hitvilág körébe sorolható jelenségnek létezett lenyomata az anyagi kultúrában, és közülük is esetleges, hogy mi maradt fenn (*tafonómia*), és régészeti ásatásokon mi került elő. A késő antik időszaktól kezdve, a korai középkorban megfigyelhető egy különös jelenség is, hogy a temetkezésekben előkerült védő erejű, személyes tárgyak elsősorban az inkább védelemre szoruló gyermekek és nők sírjaiban fordultak elő, és csak ritkán találhatók meg férfiak temetkezéseiben.⁹

A továbbélő és átalakuló antik hagyomány

Az antik hagyományok továbbélésére a népvándorlás kori és a kora középkori néphitben néhány kiválasztott amulett (pl. kisméretű szerszámok, bullák, kulcsok) jelképesen utal. Pannoniai V–VI. századi temetkezésekben több esetben is kerültek elő a római köztársaságkor óta ismert amulettek, amelyek között a leggyakoribbak a lencse alakú bullák (*bullae*) és a miniatűr eszközök és szerszámok. E két amulett-fajta alkalmazása évszázadokon át feltehetően nemcsak formai tekintetben változatlan, hanem funkcionálisan is, vagyis a tárgyak továbbélése a velük kapcsolatban gyakor kialakult képzetek továbböröklődését is feltételezi.¹⁰

⁸ A hitvilágra utaló leletek lelőköörülményeik (*context of finds*) alapján származhatnak az uralkodó temetkezési szokások szerint létesített sírokból, gondosan összeválogatott tartalmú depo-, kincs- vagy áldozati leletegyüttesből, egykori települések, áldozó helyek, és szentélyek helyéről.

⁹ Birgit DÜBNER-MANTHEY: „Zum Amulettbrauch in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern”, in Werner AFFELDT (szerk.): *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen. Lebensnormen. Lebensformen*. Sigmaringen 1990. 65–87; Tivadar VIDA: „Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit”, *Zalai Múzeum* XI (2002) 179–209.

¹⁰ Az ezüstbullák valószínűleg nemcsak formailag, hanem mint amulettek tárolói tartalmilag is megőrizték a mágikus funkciót. VIDA (9. jz) 184, 189, 204, Abb. 9,1–6.

Több kora középkori temetkezésben is feltártak olyan nyakban viselt ezüst- vagy bronzlemezről készített, üreges függőket, amelyek formája alapvetően a római fiúbullákra emlékeztet.¹¹ Ilyen óvó-védő vagy mágikus funkciójú, növényi amuletteket tartalmazó bullákat a római köztársaságkortól a szabadon született fiúk 12 éves korukig viseltek és a *toga praetexta*-val együtt vetették le. (1. kép 1) A késő antik időkben e szokás megváltozott, és főleg a birodalom keleti felében a lencse alakú, védő erejű bullákat nők, lányok is viselni kezdték.¹² (Piatra Frecăței, RO, 2. kép 2) Ilyen bullák azonban a késő ókorban nem csak az egykori provinciális római és kora bizánci területeken, hanem a birodalom területén kívül élt barbár népeknél, elsősorban az elit körében is fennmaradtak.¹³ A Pannoniában előkerült lencse formájú bullák bizonyítják, hogy viselésük szokása a népvándorlás korában, egészen a VII. sz. első feléig fennmaradt mind a késő antik népesség tagjainál, mind pedig egyes barbár eredetű személyeknél. Több bulla került elő a keszthely-fenekpusztai késő antik erőd melletti temetőből és más olyan pannoniai lelőhelyekről is, amelyeken a provinciális római hagyományok továbbélésével számolhatunk. (2. kép 4–5) A nyakban viselt védő erejű bullák készítésének-alkalmazásának antik szokása megfigyelhető az Alpoktól északra is, a VI–VII. században élt meroving kultúrájú népesség körében, ahol e szokást szintén a helyi romanizáltak közvetítették.¹⁴ A VI. századi barbár elit köreiben a bullák kedvelésére jó példa átlagon felül gazdag nőnek a kölkedi „A” temetőben feltárt temetkezése, ahol a nyakban viselt gyöngysoron két ezüstbulla is függött.¹⁵ (2. kép 6–8)

A késő ókorban és a korai középkorban a lencse alakú bullák mellett a cilindrikus formájú kapszulák is továbbéltek,¹⁶ sőt a kora bizánci időkben a Mediterráneum

¹¹ Hans Rupprecht GOETTE: „Die Bulla”, *Bonner Jahrbücher* CLXXXVI (1986) 133–164. Maga Hampel is említette, hogy a keszthelyi bullák, mint a római időkben, gyermeksírokból származtak. Joseph HAMPEL: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1905. Bd. I, 399.

¹² Az al-dunai Piatra Frecăței (RO) temető C-42. sírjának IV. századra keltezhető temetkezésében késő antik lencse alakú ezüstbulla kauri csigákkal és gyöngyökkel volt együtt: Aurelian PETRE: *La Romanité en Scythie Mineur (IIe–VIIe siècles de notre ère)*. AIESEE, Bukarest 1987. (Recherches archéologiques) 27, Pl. 53, 71d–i. A szokás elterjedéséhez a késő antik nők körében ld. Tivadar VIDA: „Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie”, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* LXXVI (1995) 219–290 (268–271).

¹³ Radotín (CZ): Libuše JANSOVÁ: „Nové merovejské nálezy v Národním museu”, *Památky archeologické* XXXIV (1924–1925) 469, Taf. LXIX./15.

¹⁴ Straubing 100. sír (Hans GEISLER: *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I.*, Marie Leidorf, Straubing 1998. (Internationale Archäologie XXX) 26, Taf. 24,8.); Staubing 28. sír (TH. FISCHER: *Das bajuvarische Reihengräberfeld von Staubing*. Laßleben, Kallmünz 1993 (Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung XXVI) Taf. 6/19. sír, 4); Müdesheim 8. sír, Herten 120. sír (Friedrich GARSCHA: *Die Alamannen in Südbaden*. De Gruyter, Berlin 1970. (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A. XI) Taf. 43. 120.)

¹⁵ Kölked B temető 85. sír (Attila KISS: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II*. MTA Régészeti Intézet, Budapest 2001. (Monumenta Avarorum Archaeologica VI) 32, 43 Taf. 29,6).

¹⁶ Pl. Aquincum: KUZSINSZKY Bálint: „Aquincumi sírlelet”, *Budapest Régiségei* X (1923) 56–73 (61, 2. kép. 2 (cilindrikus kapszula); 2. kép 3 (bulla)).

területén és azon kívül is különösen kedvelté váltak.¹⁷ A cilindrikus kapszulák gyakran fordulnak elő gazdag leletegyüttesekben, díszes példányaik nem hiányoznak a késő antik kincsleletekből sem.¹⁸ A római császárkorban kialakult cilindrikus kapszulák¹⁹ használata tehát folyamatos a bizánci időkben,²⁰ sőt muszlim átvétellel is számolhatunk, ami e mágikus amulettek továbbélését napjainkig biztosította.²¹ A VI–VII. századi Bizánci Birodalom területéről számos ilyen amulett maradt ránk ékes arany nyakláncok díszeként,²² s a hasonló amulettékszerek megjelenése a kelet-közép-európai barbár népek elitjénél kora bizánci hatásnak tekinthető, pl. leveles indával díszített, prizma alakú aranybulla egy gyöngynyakláncra a keszthely-fenekpusztai horreumi temető egyik VI. század végi sírjában,²³ amelyhez hasonló, díszí-

¹⁷ Anemurium: James RUSSELL: „The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period”, in John PETROPOULOS (szerk.): *Greek Magic: Ancient, Medieval and Modern*. Routledge, Abingdon — New York 2004. 35–50. Fig. 4,43,41; Marvin C. ROSS: *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. II: Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington (DC) 1965. Pl. XXV–XXVI, Nr. 26–27; Vermania/Isny (Jochen GARBSCH — Peter KOS: *Das Spätromische Kastell Vermania bei Isny I. Zwei Schatzfunde des frühen 4. Jahrhunderts*. Verlag Beck, München 1988. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte XLIV) 8, Abb. 2–3; VIDA (12. jz.) 282, Fundliste II). Az avar kori cilindrikus kapszulákhoz: Éva GARAM: *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. MTA Régészeti Intézet, Budapest 2001. (Monumenta Avarorum Archaeologica V) 50 sk. Újabb leletlista: Anastasia G. GIAGKAKÉ (YANGAKI): „Τὰ χρυσὰ φυλακτὰ [The Golden Amulets]”, in P. G. THEMELIS (szerk.): *Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερνα, τομέας I, πρῶτος τόμος [Protobyzantine Eleutherna I/1]*. Crete University Press, Rethymno — Athen 2004. 187–204 (200–201).

¹⁸ Településről: Kaiseraugst, Vranje, Callatis; kincsleletről: Ténès, Thetford Treasure. VIDA (12. jz.) 282, Fundliste II.

¹⁹ Callatis: Constantin PREDĂ: *Callatis. Necropola romano-byzantina*. Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, București 1980. 88, 162, Pl. XXXII, M33.

²⁰ Ilyen amulettek a krími kora bizánci temetőkben is megtalálhatók. Pl. Skalistoje: E. V. VEJ-MARN — A. I. AJBABIN: *Skalistskij mogil'nik*. Naukova dumka, Kiev 1993. 29, Abb. 16,28; 35, Abb. 20,35; 51, Abb. 31,27; 54, Abb. 34,9; 65, Abb. 42,30–31.

²¹ RUSSEL (17. jz.) 42, Fig. 9–10.

²² Konstantinápoly: Marvin C. ROSS: *Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 1. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University 1962. 137 Pl. XCVII No. 179K; Mytilene: *Byzantine Art, a European Art: Catalog of the 9th Exhibition of the Council of Europe, April 1 — June 15, 1964, Zappeion Exhibition Hall*. Institute Français d'Athènes, Athens 1964. 363, Kat.-Nr. 387; ROSS 1962, 10–12 Pl. XII No. 6B; Ludwig WAMSER (szerk.): *Die Welt von Byzanz — Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*. Theiss, Stuttgart 2004. 305 Nr. 503.

²³ Tivadar VIDA: „Das Gräberfeld dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta”, in Orsolya HEINRICH-TAMÁSKA (szerk.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Marie Leidorf, Budapest — Leipzig — Keszthely — Rahden 2011. (Castellum Pannonicum Pelsonense II) 397–455 (423, Taf. 5,6).

tett vagy díszítetlen bullák gyakran fordulnak elő kora bizánci nyakláncokon.²⁴ Később a cilindrikus bullák megjelentek a VII. századi barbár elit környezetében is, mert számos példányuk került elő a kora és közép-avarkori sírokban²⁵ a Kárpát-medencében és a Fekete-tenger vidéki temetőikben.²⁶ (2. kép 9–13)

A népvándorlás kori lencse alakú vagy rövid henger alakú bullákat a késő antik-kora bizánci előzményekből vezethetjük le,²⁷ amelyek tartalmazhattak pogány amuletteket,²⁸ de akár másodlagos ókeresztény ereklyéket is (*phylaktérion*-okat).²⁹ Aligha meglepő, hogy találunk példát e pogány szokás átalakulására, krisztianizálódására is, amint azt egy kis IV. századi trieri fiúszobor is mutatja, amelyen a lencse alakú, pogány antik bullára Krisztus-monogramot véstek.³⁰ (1. kép 2) A római és a kora bizánci korból több esetben írásos bizonyítékkal is rendelkezünk egy-egy hengeres formájú kapszula apotropaikus rendeltetésére. A trentói Alto Grada lelőhelyről előkerült Kr. u. III. századi ezüstkapszulában összetekert aranylemezen epilepsziától óvó, görög nyelvű szöveg olvasható,³¹ és bajelhárító szöveget tartalmaz egy aquincumi aranylemez is.³² A cilindrikus kapszulák apotropaikus szerepét hasonló tartalmú, görög fel-

²⁴ Kincsleletből: Wolf RUDOLPH: *A Golden Legacy: Ancient Jewellery from the Burton Y. Berry Collection at the Indiana University Art Museum*. Indiana University Press, Bloomington — Indianapolis 1996. 283, Nr. 82.A; E. KYPRAIU (szerk.) *Greek Jewellery, 6000 Years of Tradition. Catalogue of Exhibitions*. Athens 1997, 197, Nr. 222; 198, Nr. 224; Temetkezésekből: a libanoni Tyros késő antik temetőjéből: Maurice H. CHÉBAB: *Fouilles de Tyr. La nécropole IV. Description des fouilles*. Maisonneuve, Paris 1986. (Bulletin du Musée de Beyrouth XXXVI) 136, Nr. 408, 755, Pl. XXXIX, 1–3; Nr. 231–232, 751–753, 1214–1215; fonatmintával díszített bulla ismert az eleuternai temető 49. sírjából (Ciprus, YANGAKI (17. jz.) 200 sk.). Plasztikus díszű egy szíriai bulla (Viktor Heinrich ELBERN: „Per speculum in aenigmate. Die «imago creationis» an einem frühchristlichen Phylakterion”, in Otto FELD — Urs PESCHLOW (szerk.): *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet. Bd. 3*. Habelt, Bonn 1986. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums X,3) 67–73 (Abb. 17,1–3.)), és niellóval díszített két bulla Konstantinápolyból (WAMSER (22. jz.) 305, Kt-Nr. 503.).

²⁵ Pl. Ozora, Nagyharsány, Igar: PÁSZTOR Adrien: „Adatok a közép-avarkori ékszerek kérdéséhez”, *Archeologiai Értesítő* CXIII (1986) 113–134 (129–131); GARAM (17. jz.) 49–51, 281 Taf. 30.

²⁶ VEJMARN — AJBABIN (20. jz.) 15, Abb. 7/9; 54, Abb. 34/9; 29, Abb. 16/28.

²⁷ GARAM (17. jz.) 281, Taf. 30.

²⁸ Intercisai bullákban növényi amulettek, oroszlánszáj és coriander sativum kerültek elő. Géza FACSAR — István SKOFLEK — Ágnes SALAMON: „Eine Kapsel Frucht (*Antirrhinum*) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestattungen von Intercisa”, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* VII (1977) 93–110.

²⁹ ELBERN (24. jz.) 67–73.

³⁰ Franz Joseph DÖLGER: „Eine Knaben-Bulla mit Christus-Monogramm auf einer Bronze des Provinzialmuseums in Trier”, *Antike und Christentum* III (1932) 253–256.

³¹ Enrico CAVADA — Gianfranco PACI: „Un amuleto contro l'epilessia dall'alto Garda (Trentino sud-occidentale)”, *Archeologia delle Alpi* VI (1999) 189–215 (192–193, Fig. 2–3) (=Archeologia Classica LIII (2002, 221–256). zenon.dainst.org/Record/000652087/HierarchyTree?hierarchy=000630977]

³² FEHÉR Bence: „Kopt mágikus ige egy pannoniai amuletten”, in TÓTH Orsolya — FORISEK Péter (szerk.): *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2013. 73–82.

iratos fémlapok a kora bizánci időszakban is megerősítik.³³ Az avar kori kapszulák esetében azonban eddig még nem sikerült feliratot találni, amely alapján eldönthető lenne, hogy pogány vagy keresztény védő erejű tárgyak, vagy csupán ékszerek lehetnek.

Eszközök, szerszámok és kulcsok kisméretű változatait mind a fejlettebb kultúrákban, mind pedig a barbár népek világában gyakran alkalmazták szerencsehozó amulettként. Az antik-mediterrán kultúrában a mindennapi életben használt szerszámok és eszközök kisméretű példányai a nő és a férfi feladatait és erezeit jelenítették meg, amelyeket nyakperecre, karikára, karkötőre vagy hosszú láncra erősítve viseltek (pl. Pontarion, Jeruzsálem:³⁴ 4. kép 2, 4). E kis tárgyak összetett képzeteket sejtetnek, viselésük célja elsősorban az óvó-védő vagy szerencsét hozó hatás biztosítása. E szokás szemléletesen jelenik meg a Vatikáni Múzeum egy római kori márvány fiúszobrán (3. kép 1), amelyen a fiú a jobb vállán átvetett, a mellkasán keresztben futó, textil- vagy bőrszalagon számtalan védő erejű, kis amulett függött (kettős balta, lándzsa, holdsarló, kéz, delfin).³⁵ A temetkezésekben a szerszámamulettek előkerülhetnek egyesével és csoportosan is. Egy keszthely-fenekpusztai késő antik sírban kását és két csákány alakú függőt találtak.³⁶ (4. kép 1) Számos római császárkori barbaricum temetkezés és kincslet a miniatűr szerszámamulettek alkalmazásának és viseletének a germán népek által történő átvételét mutatják.³⁷ (Opatów: 4. kép 3–4)

Megfigyelhető, hogy e szokás nemcsak a köznép, hanem az elit környezetében is jelen volt, amint azt az előkelő germán uralkodó családhoz köthető szilágysomlyói

³³ ROSS (22. jz.), Pl. XII No. 6B; Pl. XXV–XXVI No. 26–28; Pl. XCVII No. 179 K.

³⁴ Max MARTIN: „Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Freuentracht”, in Wilfried SEIPEL (szerk.): *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien vom 2. März bis 2. Mai 1999 und des Magyar Nemzeti Múzeum Budapest. Kunsthistorisches Museum, Bécs 1999.* 81–96 (91, Abb. 11, 12,2).

³⁵ DÖLGER (30. jz.) 253–256. Taf. 15. A szokás ismert a Tang-kori Kínából is, jóllehet a kis szerszámfüggők lehetséges gyakorlati és szimbolikus funkciója között alig lehet meghúzni a határvonalat. Alexander KOCH: „Der Goldschatzfund des Famensi. Prunk und Pietät im chinesischen Buddhismus der Tang-Zeit”, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* XLII (1995) 403–542 (507–513, Taf. XVII:2),.

³⁶ Keszthely-Fenekpuszta, déli erőd fal melletti temető 1976/1/3. sírja: MÜLLER Róbert: *Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur, Castellum Pannonicum Pelsonense 1.* Budapest–Keszthely–Leipzig–Rahden: MTA Régészeti Intézet/Balaton Múzeum/GWZO 2010. 308, Taf. 64,7–14.

³⁷ Ines BEILKE-VOGT: *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer.* Habelt, Bonn 1998. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie LI — Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte III) 12–44. A császárkori barbaricumiban nagy számban kerültek elő szerszámamulettek, pl. Cerny Brod (Szlovákia), Opatów (L). Max MARTIN: „Kleider machen Leute. Tracht und Bewaffung in fränkischer Zeit”, in Karlheinz FUCHS et al. (szerk.): *Die Alamannen.* Begleitband zur Ausstellung 'Die Alamannen', 14. Juni 1997 bis 14. September 1997 SüdwestLB-Forum Stuttgart. Theiss, Stuttgart 1997, 349–358; MARTIN (34. jz.) 89, Abb. 8.

I. kincs híres függőjének szerszámamulettjei (Szilágysomlyó/Şimleul Silvanei)³⁸ is mutatják. (3. kép 3) A régészeti kutatásban jelenleg arról folyik a vita, hogy a tulajdonos miként viselhette a hosszú, amuletteket tartó szilágysomlyói aranyláncot: antik módra, a mellkason keresztben átvetve vagy barbár módra, a derekáról lecsüngő övfüggőként. A viselet formája ugyanis az antik kulturális elemek átvételének mértékéről tanúskodik. Az antik viseleti mód a még friss kulturális átvételre mutat (3. kép 2), a derékon viselt barbár női övfüggő viszont már az antik szokás adaptálódására, a barbár viseleti hagyományba való illesztésére utal (3. kép 4).³⁹ Egyik esetben sem kérdéses azonban a szerszámamulettek használatának és viseletének antik eredete, s helyi antik hagyománynak tekinthető a szokás jelenléte is a Kárpát-medencében. A korai középkorban tehát továbbra is elterjedt volt az antik-mediterrán eredetű amulettek használata, amelyeket egyéb korabeli apotropaikus tárgyakkal együtt viseltek.

Az antik kultúrában a női befolyást és feladatokat, a háznép felett gyakorolt női hatalmat jelképezték a kulcsamulettek.⁴⁰ Ezt a szokást átvette a kora középkori barbár népesség is, hiszen a kulcsok rendszerint női temetkezésekben kerültek elő, s a nyugati Meroving leletanyaghoz hasonlóan a Kárpát-medencében is a VI. században váltak általánossá, különösen langobard temetkezésekben fordultak elő nagy számban és megtalálhatók még az avar kor elején is.⁴¹ A nem ritkán párban viselt kulcsok az antik pogány hagyomány átvételét mutatják a barbár népeknél, s e szokás a kereszténységre történt áttérés idején keresztény átértelmezést nyert.⁴²

Megállapítható tehát, hogy a késő ókori kultúra hatása a Mediterráneumtól északra élő európai barbár népeknek nemcsak az anyagi, hanem a szellemi kultúrában is kimutatható, amit az antik eredetű hitvilág és néphit egyes elemeinek amulettek segítségével megfogható továbbélése bizonyít.⁴³ A töredékes leletanyag miatt nem tudjuk megállapítani e hagyomány továbbélésének mértékét és kiterjedését a lakosság körében, de a jelenség néhány szerencsés régészeti leletnek köszönhetően jól dokumentálható.

³⁸ MARTIN (34. jz.) 82, Abb. 1.

³⁹ A miniatűr szerszámamulettekkel ékesített szilágysomlyói láncot legutóbb Max Martin övfüggőként értelmezte. Az övfüggő amulett jellegét a végére erősített, keskeny aranylemezzel keresztalakban átkötött hegyikristály függő is megerősíti. MARTIN (37. jz.) 351–358, Abb. 7; MARTIN (34. jz.) 86, Abb. 5.

⁴⁰ A kora középkorban a bronzból és vasból készült korabeli kulcsok mellett ezt a szerepet betölthették régi, római eredetű kulcsok is. Éva GARAM: „Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern”, in *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002. 153–176.

⁴¹ Heiko STEUER: „Schlüsselpaare in frühgeschichtlichen Gräbern. Zur Deutung einer Amulett-Beigabe”, *Studien zur Sachsenforschung* III (1982) 185–247.

⁴² STEUER (41. jz.) 225.

⁴³ Ilse ROCHOW: „Zu «heidnischen» Bräuchen bei der Bevölkerung des Byzantinischen Reiches im 7. Jahrhundert, vor allem auf Grund der Bestimmungen des Trullanum”, *Klio* LX (1978) 483–498; Georg LUCK: *Magie und andere Geheimlehren in der Antike*. A. Kröner, Stuttgart 1990; GARAM (17. jz.) 49–51; VIDA (9. jz.) 185–187.

Változó barbár szokások és hiedelmek

A Kr. u. V–VII. században a helyi és a Kárpát-medencébe újonnan betelepült barbár népek hitvilágában is jelentős változások észlelhetők, saját „pogány” hagyományaik új elemekkel egészültek ki, más barbár vagy keresztény hagyományokkal keveredtek. Habár az antik történetírók műveikben a gepidákat ariánus kereszténynek, a langobardokat pedig katolikusnak tartották, a régészeti leletek tanulsága szerint e germán népek temetkezéseiben mégis alig van ókeresztény emlék, s ezzel szemben jelentős számban fordulnak elő bennük a pogány hiedelemre és szokásokra utaló amulettek.⁴⁴ A sírban talált amulettek egy része az ősi germán kulturális hagyományok és hitvilág jelenlétére utal, mint például a Thor isten kultuszával összefüggésbe hozható balta alakú vas-, bronz- és karneolfüggők, gúla alakú csontfüggők, hegyikristály és agancsamulettek.⁴⁵ A régészeti leletek tanúsága szerint ezek a védő erejű amulettek, feltehetően a hozzájuk kötődő hiedelmekkel és képzetekkel együtt, az egykori Kárpát-medencében még a VII. században is továbbéltek.

Az európai germán vagy késő antik kulturális közegből származó amulettekkel szemben csak kisszámú lelet utal a betelepült keleti, sztyeppei népek sámánisztikus eurázsiai hitvilágára. Nem zárható ki azonban, hogy a keleti bevándorlók amulettjei nagyobb számban készültek szerves anyagból (fából, más növényből bőrből) és ezért az idők során nyomtalanul elenyésztek, de az sem, hogy a sírokban és a településeken eddig még nem sikerült felismerni minden sámánizmusra utaló régészeti nyomot vagy jelenséget. A korabeli késő antik forrásokban az avarokat barbároknak, pogányoknak, istentelen embereknek nevezik, akik pogány szokásokat ápolnak és pogány erővel állnak kapcsolatban.⁴⁶ A *Vita Sancti Pancratii* elbeszélése szerint az avarok áldozatot mutattak be a tűznek, a víznek és kardjaiknak.⁴⁷ *Theophylactus Simocatta* pedig név szerint is említ egy mágust vagy papot, *Bookolabras*-t, aki az avaroknál a sztyeppei népekre jellemző sámánisztikus hitvilág képviselője lehetett.⁴⁸ Néhány avar kori sírban előke-

⁴⁴ Pl. nagyméretű ásvány vagy hegyikristály csüngők, kaori csigák, amulettkapszulák, vödöröcsüngők, pántos amulettek, kulcsok, stb. VIDA (9. jz.) 198–203, Taf. 3–8.

⁴⁵ Éva GARAM: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1995. (Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary III) 382; BÓNA István: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a kárpát-medencében*. Corvina, Budapest 1974. 36, 73–76; István BÓNA — Jolán B. HORVÁTH: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae VI) 236, Taf. 1/73,6; 243 Taf. 8/15.

⁴⁶ Walter POHL: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* C. H. Beck, München 1988. 203.

⁴⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Balassi Kiadó, Budapest 1998. (Magyar Östörténeti Könyvtár XII) 74–75.

⁴⁸ POHL (46. jz.) 200; SZÁDECZKY-KARDOSS (47. jz.) 53–54.

rültek az eurázsiai sztyeppén és Szibériában is kedvelt átfúrt madár- vagy nyúlcsont-amulették (*ongon-ok*), amelyeket nyakláncra fűzve viseltek vagy tarsolyba rejtettek.⁴⁹

A különböző kulturális eredetű, nyugati és keleti pogány szellemi hagyományok a hun kori és a kora avar kori Kárpát-medencében kezdetben nemcsak egymás mellett éltek, hanem hatottak is egymásra, amint azt néhány szerencsésen megfigyelt vegyes összetételű amulettegyüttes is bizonyítja. Több temetkezésben is együtt kerültek elő keleti sztyepei nomád és Meroving-kori, germán eredetű néphitre utaló amulettegyüttesek. Az avar kori kiskőrös-vágóhídi temető 74. sírjában eltemetett nő derék-övén viselt kis tarsolyában eurázsiai sztyepei típusú, átfúrt csontamulettel mellett az antik-germán kultúrkörre jellemző miniatűr szerszámamulettel kerültek elő feltehetően ugyancsak amulett jelleggel rendelkező, címerpajzs alakú vasveretekkel együtt.⁵⁰ (5. kép) Láthatóan az eltérő kulturális közegből származó amulettel jól megfértek egymás mellett, s feltehetően nemcsak tárgyi mivoltukban hagyományozódtak, hanem velük öröklődtek a hozzájuk kötődő, különböző szellemi tartalmak is, amelyek jelentését és hatását egykori viselőik és környezetük ismerte és jól értette. E vegyes kulturális összetételű amulettegyüttesek az átmeneti korszak jelei, amelyek a multikulturális kora középkori környezetben hűen tükrözik a hitvilág, a néphit átalakulásának irányait.

A kereszténység megjelenésének formái: népi vallásosság és néphit

Az V–VII. századi Európában a késő antik Mediterráneummal kapcsolatba került barbár népek körében a térítés sikerétől függően megjelentek a keresztény szokások és ennek megfelelően az ékszereken és a viselet elemein, sőt egyéb használati tárgyakon is a keresztény szimbólumok. A kultuszhelyeken kívül, a személyes szférában is megfigyelhető keresztény reprezentációra utaló tárgyi emlékek többnyire a népi vallásosság megnyilvánulásainak tekinthetők, sőt egyes amulettel a különböző pogány nézetek mellett megjelent keresztény vallás egyes elemeinek a köznépi észjárásal való átértelmezésére is utalnak.

A kora középkori Kárpát-medencében Pannonia késő antik kultúrájú népessége és a betelepült barbárok között éltek keresztények. Az egykori Pannonia déli részein a provinciális római maradványlakosság (*Pannonii, Romani*) még őrizte a keresztény hagyományokat és kapcsolatot tartott fenn az Alpok–Adria vidéke ókeresztény közösségeivel.⁵¹ Keresztény kultuszhelyet (egy, a VII. században átépített háromhajós

⁴⁹ Daniel ZÉLÉNINE: *Le culte des idoles en Sibérie*. Payot, Paris 1952; Svetlana A. PLETNEVA: „Ot kočevy k gorodam”, *Mat. i. Issled. Arch. SSSR* CXLII (1967) 171–176. Avar kori leletek: Kiskőrös, Kiszombor, Szeged-Csengele, Üllő: VIDA (9. jz.) 196–199, Taf. 1–4.

⁵⁰ Kiskőrös-Vágóhíd 74. sír: Gyula LÁSZLÓ: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1955. (*Archaeologica Hungarica* XXXIV) 37, Fig. 17. Taf. 21.

⁵¹ TÓTH Endre: „Kereszténység a honfoglalás előtti Kárpát-medencében”, in FÜLÖP Éva Mária — KISNÉ CSEH Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya–Esztergom, 1996. május 28–31.* (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata 1999. (Tudományos Füzetek XI) 163–182.

és háromsziszos bazilikát és a közösség temetkezéseit) sikerült feltárni Keszthely-Fenekpusztán, a késő római erőd területén.⁵² A dunántúli régészeti leletek azt mutatják, hogy a helyi romanizált kultúrájú népcsoportok az avar–bizánci háborúknak köszönhetően a VI. század végén és a VII. század elején balkáni provinciális bizánci betelepültekkel is gyarapodtak.⁵³ Mindez kifejezésre jut a feliratos emlékeken is, hiszen a korszakból mind latin (pl. Keszthely, díszű: BONOSA), mind görög feliratos keresztény vonatkozású emlékek is ismertek (pl. Balatonfüzfő, bronz bulla: ΠΕΤΡΟΣ, kereszt (6. kép 2): ΖΩΗ-ΦΟC, Nagyharsány, ezüst fibula: ΑΡΧΑΝΤΕΛΟC).

Új tárgytypus a korszakban az ókeresztény szimbólummal díszített, kisméretű, cilindrikus kapszula, amely provinciális bizánci területeken és a bizánci kulturális hatás alatt álló peremkultúrákban egyaránt ismert. A krími Skalistoe temetőjében szárnyas angyal⁵⁴ (6. kép 1), a balatonfüzfői temetőben pedig szakállas férfiarca, mellette ΠΕΤΡΟΣ felirat díszít egy bullát.⁵⁵ E keresztény bullákkal azonos lehetett a tartalma és a funkciója a hasonló alakú, ám díszítetlen példányoknak, amelyek az V–VII. századi temetőkből kerültek elő a bizánci birodalom területén vagy azon kívül is.⁵⁶ (6. kép 3)

A népi vallásosság megnyilvánulásai az ókeresztény jelenetekkel díszített, üreges korongfibulák (ruhakapcsoló tűk), amelyeket Keszthely környékén és a Dél-Dunántúlon viseltek.⁵⁷ Jeleneteik a késő antik világban ismert képtípusok, az egyik csoportjuk az antik előképek keresztény átértelmezését mutatja (pl. Bellerophon, császár apotheosis (5. kép 5–6)).⁵⁸ A másik csoportba a keresztény ikonográfia VI–VII. században

⁵² Orsolya HEINRICH-TAMÁSKA: „Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der «Kirchen» von Keszthely-Fenekpuszta (Komitat Zala, Ungarn)”, in Niklot KROHN (szerk.): *Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen — Methoden — Ergebnisse*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2010. (Veröffentlichungen des Alemannischen Instituts LXXXVI) 91–112.

⁵³ Peter CHARANIS: „Kouper, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Region around Thessalonica”, *Balkan Studies* XI (1970) 229–247; Csanád BÁLINT: „Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme”, in Michael MÜLLER-WILLE — Reinhard SCHNEIDER (szerk.): *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1993. (Vorträge und Forschungen XLI) 195–273.

⁵⁴ Skalistoje (Krim): VEJMARN — AJBABIN (20. jz.) 65, Abb. 42,21.

⁵⁵ Balatonfüzfő „K” sír: GARAM (17. jegyzet) 265, Taf. 14,1.

⁵⁶ Pl. arany kapszula Palesztinából vagy Szíriából: ROSS (22. jz.), 35–37 Pl. XXX, Kat.-Nr. 37; Samson: André DASNOY: „La nécropole de Samson (IVe-VIe siècles)”, *Annales de la Société Archéologique de Namur* LIV (1968) 277–333 (281 Fig. 1,2; 282 Fig. 2,2).

⁵⁷ Legutóbb: Ádám BOLLÓK: „Bellerophon and Crucifixion? A brief note on late antique circular box brooches from Pannonia”, in Orsolya HEINRICH-TAMÁSKA — Péter STRAUB (szerk.): *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton / People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia*. Marie Leidorf, Budapest — Leipzig — Keszthely — Rahden, Westfalia 2014. (Castellum Pannonicum Pelsonense IV) 259–279.

⁵⁸ Keszthely-Dobogó: HAMPEL (11. jz.); Keszthely-Fenekpuszta, *horreum* 12. sír: VIDA (23. jz.) 422, Taf. 4,10. A képek értelmezéséhez: Franz GLASER: „Die Bildmotive der Scheibenfibeln aus Keszthely”, *Zalai Múzeum* XI (2002) 145–152; Endre TÓTH: „Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur”, *Zalai Múzeum* XIV (2005) 183–202; TÓTH Endre: „Titkos

kialakult képtípusai tartoznak (hódolat a kereszt előtt, a kereszt őrzői, Lázár feltámasztása, a lovas szent, Krisztusfej a kereszt felett, arkangyal, háromkirályok imádása).⁵⁹ A „Krisztus-mellkép a kereszt fölött közrefogva két angyal által” képtípus, amelyből Pannóniában öt példány is ismert, rávilágít az avar kori lakosságnak a mediterrán keresztény központokkal fenntartott, folyamatos kapcsolatára, mert e képtípus a VII. században a jeruzsálemi kereszttereklye Héraklios császár által történt visszaszerzése után vált népszerűvé.⁶⁰ (6. kép 4)

Az üreges dobozos fibulák esetében újabban felmerült, hogy tartalmazhattak másodlagos ereklyéket, különféle emlékeket is (viasz, föld, növények),⁶¹ amelyeket viselőik zarándoklataikról hozhattak magukkal. A keresztény temetkezési szokások közé tartozott továbbá, hogy az eltemetett fejét téglára vagy kőre helyezték, s éppen a fenékpusztai erőd déli fala mellett feltárt egyik sírban egy ilyen téglát András kereszt (vagy *staurogram*?) díszít.⁶²

A korabeli néphit új, keresztény elemeire utalnak az avar kori sírokban a Dunán túlton előkerült galamb, páva, ló alakú melltűk (fibulák). Ilyen állatalakos ruhakapcsolók az Alpok–Adria térségében az V–VII. században a romanizált kultúrájú nők viseletének részét képezték, és a templom körüli temetőkből eltemetett keresztények mellett is előkerültek.⁶³ Ezek az újtestamentumi szimbólumok a keresztény vallás elemeinek népi átértelmezését mutatják. (7. kép) Egy Kölkedről származó ezüst kereszt

keresztények az avar korban?”, in TÓTH Orsolya — FORISEK Péter (szerk.): *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2013. 203–220 (213, 220); BOLLÓK (57. jz.) 264–271.

⁵⁹ A British Museum újonnan közölt fibuláján a háromkirályok imádása látható: Falko DAIM: Scheibenfibel. In *Byzanz Pracht und Alltag*. Austesstellungskatalog. Cat. Bonn–München 2010, cat. no. 243. 250–251, Nr. 243. (F. Daim). A vágatató és a kígyót legyőző lovas (Krisztus) ábrázolásához a szicíliai Sofiana késő antik bazilika 12. sírjából előkerült medailonon is megfigyelhető: Dinu ADAMESTEANU: „Cronaca d’arte. Nuovi documenti paleocristiani nella Sicilia centro-meridionale”, *Bollettino d’Arte* XLVIII (1963) 259–273 (270, Fig. 24); BOLLÓK (57. jz.) 264–271.

⁶⁰ Keszthely-Dobogó: HAMPEL (11. jz.); TÓTH (51. jz.) 172; Gary VIKAN: *Early Byzantine Pilgrimage Art*. *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 5. Washington, D.C. 2010, 38–40. BOLLÓK (57. jz.) 259–279.

⁶¹ Falko DAIM: „Pilgeramulette und Frauenschmuck. Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur”, *Zalai Múzeum* XI (2002) 113–124; VIDA, Tivadar: „Herkunft und Funktion von Privatreligiösen und Amulettkapseln in frühgeschichtlichen Europa”, in Uta VON FREEDEN — Herwig FRIESINGER — Egon WAMER (szerk.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Frankfurt: Römisch-Germanische-Kommission 2009. 261–280 (267).

⁶² Keszthely-Fenékpusztai 1980/2. sír. A szerző a profán értelmezés mellett foglal állást. STRAUB Péter: „Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán”, *Zalai Múzeum* IX (1999) 181–190 (181, 190, 1. kép/2). Nem említi: MÜLLER (36. jz.) 92.

⁶³ Volker BIERBRAUER: „Kreuzfibeln und Tierfibeln als Zeugnisse persönlichen Christentums in der Romania Oberitaliens (5–7. Jahrhundert)”, in Sauro GELICHI (szerk.): *L’Italia alto-medievale tra archeologia e storia. Studi in ricordo di Ottone D’Assia*. Il Poligrafo, Padova 2005. 55–78, 309–319.

szárain galambok ültek,⁶⁴ s kereszt volt egy, az egyiptomi Al-Fayyumból származó díszű végén ülő madár fején is.⁶⁵ A galamb a keresztre feszítés és Krisztus szimbóluma, a páva a paradicsom, a kakas mint Péter tagadásának tanúja a bűn és a bűnhődés, a fel-támadás, az éberség jelképe.⁶⁶ Az állatalakos tűk és fibulák romanizált keresztények jelenlétére utalnak a dunántúli településeken, mutatva, hogy a keresztény szimbólumok széles körben elterjedtek, a keresztény hagyomány beépült a néphitbe.⁶⁷

Kora középkori keresztényeket azonban nemcsak a romanizált kultúrájú személyek, hanem a barbárok között is sejthetünk. Mivel az egykori Pannonia területén kultushelyet Keszthely kivételével még nem sikerült feltárni, a kereszténység jelenlétére elsősorban a településekről, de főleg a temetkezésekből előkerült régészeti leletek alapján következtethetünk.⁶⁸ A keresztény jellegű tárgyak birtoklása azonban ekkor még nem jelentette azt, hogy a viselőik maguk is gyakorló hívők lettek volna, mert vélhetően kezdetben a keresztény jellegű emlékek csupán mint idegen kulturális közegből származó, apotropaikus tárgyak jelentek meg, és csak fokozatosan váltak a néphit és a népi vallásosság megjelenítőivé.

Az ókeresztény jellegű tárgyak szerepét és jelentését, a barbárok világában a kereszténység jelenlétének formáit csak akkor mérhetjük fel megfelelően, ha összevetjük a keresztény és pogány jellegű temetkezési szokások és leletek együttes előfordulását a régészeti lelőhelyeken. Számos avar kori temetkezésből ismertek ezüst- vagy aranykeresztek, melyek azonban csak meghatározott körülmények között utalhatnak valóban keresztény személyekre,⁶⁹ hiszen a korai avar kori környezetben a korabeli mediterrán ékszerviselési divat utánzásának lehetősége is felmerülhet. Ezzel szemben az egyszerű kivitelű, csekély értékű, vas- és ólomkeresztek esetében az ékszerfunkció könnyen

⁶⁴ BIERBRAUER (63. jz.) 69, Nr. 52, Abb. 4, 7.

⁶⁵ Al-Fayyum (Wilfried SEIPEL (szerk.): *Bilder aus dem Wüstensand. Mumienporträts aus dem Ägyptischen Museum Kairo*. Kunsthistorisches Museum, Wien 1998, 239, Kat.-Nr. 190). Pannoniai madárfejű tőr: Szekszárd-Bogyiszlói út 79. sír (Gyula ROSNER: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. MTA Régészeti Intézete / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1999. (Monumenta Avarorum Archaeologica III) 172, Taf. 6. 79/1).

⁶⁶ Kölked-Feketekapu (BIERBRAUER (63. jz.)); Keszthely-Fenekpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 16. sírból kerestttel díszített ezüst madárfibula ismert (Péter STRAUB: „Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenekpuszta”, *Zalai Múzeum* XI (2002) 103–111 (Abb. 1)); Várpalota 201. sír, pávafibula (ERDÉLYI István — NÉMETH Péter: „A Várpalota-gimnáziumi avar temető”, *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* VIII (1969) 167–197 (Pl. XV,2)); Csákberény 67. sír, madárfibula, 298. sír, lófibula (László, Csákberény); Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető 17. sír: lófibula (VIDA (23. jz.) 432, Taf. 14,3).

⁶⁷ Thomas VÖLLING: „Der Vogel auf dem Kreuz». Ein frühchristliches Symbol aus Olympia”, *Archäologischer Anzeiger* 1996, 145–154.

⁶⁸ Ádám BOLLÓK: „Apotropaion and Burial in Early Byzantium. Some Preliminary Considerations”, in Erika JUHÁSZ — Peter SCHREINER — Andreas RHOBY (szerk.): *Byzanz und das Abendland. Begegnungen zwischen Ost und West*. Eötvös József Collegium, Budapest 2013. (Antiquitas — Byzantium — Renascentia V. Bibliotheca Byzantina 1) 227–241.

⁶⁹ Florin CURTA: „New remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire”, in HEINRICH-TAMÁSKA (23. jz.) 303–321.

kizárható, így azok nagyobb valószínűséggel lehettek egykori keresztények birtokában.⁷⁰ A pogány eredetű amulettekkel együtt előkerült kereszték és keresztjeles ékszerek és viseleti tárgyak jelzik, hogy a keresztény szimbólumok a népvándorlás- korban s a kora középkorban bekerültek az általánosan használt, védő erejű tárgyak együttesébe, és ezáltal közvetlenül is utalnak a néphit megváltozására, átalakulására.

A Mediterráneumból kiindulva, a kereszténység hatására terjedt el a kora középkorban az ún. másodlagos ereklyék kultusza is, amelyek helyenként összekapcsolódtak a pogány hagyomány egyes elemeivel is. Keresztény szentek és mártírok elsődleges ereklyéi (csontok, ruházat) a kultuszhelyek felszereléséhez tartoztak, a templomokban őrizték és tisztelték őket.⁷¹ A késő ókortól kezdve azonban a tisztelt személyekkel érintés révén kapcsolatba (*sacralis contactus*) került tárgyakat és anyagokat gyakran zarándokemlékként kapszulákba zárva viselték (textil, gyertyaviasz, virág, föld). Ilyen másodlagos ereklyetartók szerepét betölthették üreges tárgyak (*φυλακτήρια*), amelyek megjelentek a Mediterráneumon kívül a kereszténységgel kapcsolatba került nyugat- és közép-európai népeknél is.⁷² A korai középkorban azonban gyakran előfordult, hogy a kapszulákban nemcsak másodlagos ereklyéket, hanem gyógyító vagy mágikus hatású szereket is őriztek.⁷³ Mindez egyben arra is utal, hogy a mágikus eljárások alkalmazása a kora középkorban jól megfért a másodlagos keresztény ereklyék védő erejébe vetett hittel.⁷⁴

⁷⁰ VIDA, Tivadar: „Neue Beiträge zur Forschung der frühchristlichen Funde der Awarenzeit”, in Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae II. Città del Vaticano - Split 1998. 529–540; Almut SCHÜLKE: „On Christianization and Grave-Finds”, *European Journal of Archaeology* II (1999) 77–106.

⁷¹ Bernhard KÖTTING: *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattungen im Kirchengebäude*. Westdeutscher Verlag, Köln — Opladen 1965; Arnold ANGENENDT: *Heilige und Reliquien*. C. H. Beck, München ²1997; Arnold ANGENENDT: „Reliquien/Reliquienverehrung”, in *Theologische Realenzyklopädie* 29 (1998) 69–74.

⁷² Joachim WERNER: „Zu den Knochenschnallen und Reliquiarschnallen des 6. Jahrhunderts”, in UÖ (szerk.): *Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg: 1961–1968*. 1977. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte XXIII) 275–351; Joachim WERNER: „Die Beinschnalle des Leodobodus”, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* XXIII (1990) 273–288; Laurent AUBERSON — Max MARTIN: „L'église de Saint Martin à Vevey au Haut Moyen Âge et la découverte d'une garniture de ceinture en os gravé”, *Archäologie der Schweiz* XIV (1991) 274–292; Dieter QUAST: „Merowingerzeitliche Funde aus der Martinskirche in Pfullingen, Kreis Reutlingen”, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* XIX (1994) 591–660; Max MARTIN: „Frühmittelalterliche Reliquiarschnallen”, in Falko DAIM — Thomas KÜHTREIBER (szerk.): *Sein und Sinn — Burg und Mensch. Niederösterreichische Landesausstellung im Schloß Ottenstein & Schloß Waldreichs vom 5. Mai bis 4. November 2001*. Niederösterreichisches Landesmuseum, St. Pölten 2001. 360–365 (360–362).

⁷³ Clemens. ZINTZEN: „Phylakterion”, in *Der Kleine Pauli* Bd. IV. 1979. 834.

⁷⁴ Viktor Heinrich ELBERN: „Heilige, Dämonen und Magie an Reliquiaren des frühen Mittelalters”, in *Santi e demoni nell'alto Medioevo occidentale (secoli V–XI)* Bd. II. Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Spoleto 1989. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXVI) 951–980.

A másodlagos ereklyéket gyakran mindennapi szereppel rendelkező viseleti tárgyak üregeibe rejtették (csat, fibula, övveret). A Mediterrán keresztény központok környezetéből számos ókeresztény jelenettel díszített üreges csat, szíjvég, kapszula került elő, amelyek akár zarándokemlékek is lehettek.⁷⁵ Egyszerű kivitelű ókeresztény ábrázolások néhány csontból vagy színes fémből készített üreges csaton⁷⁶ is előfordulnak, de ennek ellenére sem zárható ki, hogy tartalmukat mágikus hatású, amulett jellegű anyagok is képezték.⁷⁷ Néhány esetben sikerült igazolni, hogy az ereklyetartó csatok viselői férfiak voltak, akik között akár egykori zarándokok is lehettek.⁷⁸ A kora középkori női ékszerek között leginkább a nagyméretű, üreges ruhakapcsoló korongfibulák tartalmaztak másodlagos ereklyéket vagy egyben mágikus vagy apotropaikus szereket (Roosmeer,⁷⁹ Keszthely⁸⁰).

A szentes-nagyhegyi gepida temető 84. sírjában egy egyenlő szárú kereszttel díszített, négyszögletes ezüstdoboz⁸¹ került elő, amelyet tulajdonosa az övéről lelógó függőn viselt. (8. kép 1) E forma és díszítés előképéül többnyire a nyakláncon viselt, kora bizánci négyszögletes ereklyetartó kapszulák szolgáltak.⁸² Ezek a bizánci függők nem csak ékszerfunkciót töltöttek be, hanem kisméretű ereklyetartóként is szolgáltak, amit a rajtuk lévő keresztábrázolás is bizonyít. (8. kép 2–4) A szentesi, poncolt kereszttel díszített, másodlagos ereklyetartó kapszula azonban technikai kivitele alapján nem mediterrán import, hanem bizánci minták alapján helyben készült termék.

⁷⁵ Pl. ereklyetartó övek és csatok (*Gürtelreliquiar, Reliquiarschnalle*): Christoph STIEGMANN (szerk.): *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn. Philipp von Zabern, Mainz 2001. 343, Kat.-Nr. IV.95; Herrmann DANNHEIMER: *Byzantinische Grabfunde aus Sizilien: christliches Brauchtum im frühen Mittelalter*. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung München. München, Prähistorischen Staatssammlung 1989, 13ff, 46, Taf. 4; Arno RETTNER: „Pilger ins Jenseits. Zu den Trägern frühmittelalterlicher Bein- und Reliquiarschnallen”, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich XIV* (1998) 65–76; Volker BIERBRAUER: „Fibeln als Zeugnisse persönlichen Christentums südlich und nördlich der Alpen im 5. bis 9. Jh.”, *Acta Praehistorica et Archaeologica XXXIV* (2002) 209–224 (210–215); BIERBRAUER (63. jz.) 58–66.

⁷⁶ AUBERSON — MARTIN (72. jz.) 274–292; MARTIN (72. jz.) 360–362.

⁷⁷ Margarete WEIDEMANN: „Reliquie und Eulogie. Zur Begriffsbestimmung geweihter Gegenstände in der fränkischen Kirchenlehre des 6. Jahrhunderts”, in WERNER 1977 (72. jz.) 353–398; WERNER 1977 (72. jz.) 275–351; Albert FRANCE-LANORD: „Die Gürtelgarnitur von Saint-Quentin”, *Germania XXXIX* (1961) 412–420.

⁷⁸ RETTNER (75. jz.).

⁷⁹ Dagmar VON REITZENSTEIN: *Privatreliquiare des Frühen Mittelalters*. Lahn Elwert, Marburg 1991. (Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar des Philipps Universität Marburg XXXV) 13–17.

⁸⁰ DAIM (61. jz.); az egyik krujei (AL) dobozfibula tartalmáról ld. VIDA (9. jz.) 184.

⁸¹ BÓNA (45. jz.) 37, 73–76, 11. kép; VON REITZENSTEIN (79. jz.) 49–51; Dieter QUAST: „Byzantinisch-gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde”, in E. ISTVÁNOVITS — V. KULCSÁR (ed.): *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D.* Aszód–Nyíregyháza 2001. 431–452.

⁸² Egy konstantinápolyi készítésű, VI. századi arany ereklyetartóra Szent Zakariás nevét vésték: ROSS (22. jz.), 30–31 No. 31 Pl. XXVII; UÖ, 10–12 Pl. XIII,A; STIEGMANN (75. jz.) 290–291.

A Kárpát-medencében azonban Keszthely kivételével egy kora középkori temető mellett sem sikerült feltárni keresztény kultushelyet. A VII. században az avarokat az európai egyházi értelmiség pogánynak ismerte és foglalkozott a megtérítésük gondolatával. Az ismert esetekben a nyugati térítési kísérletek már a kezdeteknél elhaltak, s valójában sem Szent Kolombán (610), sem Szent Ruprecht (696) és Szent Emmerám (710) nem végeztek az avarok között térítőtevékenységet.⁸³ Ennek ellenére egy Salzburgban fennmaradt forrás szerint a 796-ban Nagy Károly fia Pippin, Itália királya által vezetett hadjárat során a Duna-mentén (*ad ripam Danubii*) keresztényeket találtak, akiknek sorsáról egyházi tanácskozás folyt.⁸⁴

Néphit és az új szinkretikus világkép

A pogány és a keresztény hagyományok egymás mellett élését a népvándorlás korában és kora középkorban nemcsak sokféle kulturális elemből összeállt leletegyüttesek, hanem egyes kivételes tárgyak és ornamentikájuk is megjelenítheti.⁸⁵ A temetkezésekben talált különböző kulturális eredetű, apotropaikus tárgyak között a keresztény szimbólumokkal díszített emlékek mellett gyakran nagy számban találhatók pogány amulettek is. Mindez arra utalhat, hogy a terjedő kereszténység kezdetben még nem tudta jelentősen befolyásolni a régi pogány szokásokat,⁸⁶ így a kora középkori társadalomban mindkét világkép nyomai felismerhetők, amit számunkra a régészeti leletek és jelenségek hűen tükröznek. Az alattyáni temető 161. sírjában egy keresztmótviummal díszített kerek ólomtárgy mellett sztyeppei típusú, átfúrt csontfüggőkből álló nyaklánc volt.⁸⁷ A korai avar korban több esetben olyan sírok-ból kerültek elő a kereszték, amelyekben pogány temetkezési szokások is megfigyelhetők (pl. eltemetett állat), s emiatt az eltemetett keresztény hite kétségbe vonható.

⁸³ POHL (46. jz.) 203, 308; TÓTH (51. jz.) 173.

⁸⁴ Monumenta Germaniae Historica (MGH) LL. Concilia II. 172–176 TÓTH (51. jz.) 173–174; VESZPRÉMY László: „Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban”, *AETAS* XIX (2004) 53–71.

⁸⁵ Margit NAGY: „Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitliche Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs «Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren»”, *Zalai Múzeum* XI (2002) 153–178; Frank BEHRENS: „Spuren vorchristlichen Religion im archäologischen Fundmaterial der Merowingerzeit in Süddeutschland”, in Niklot KROHN — Sebastian RISTOW (szerk.): *Wechsel der Religionen — Religion des Wechsels*. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter. 5. Religion im archäologischen Befund (Nürnberg, 27.–28. Mai 2010). Kovač, Hamburg 2012. (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter IV) 193–222.

⁸⁶ Josef ENGEMANN: „Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike”, *Jahrbuch für Antike und Christentum* XVIII (1975) 22–47.

⁸⁷ GARAM (17. jz.) 265, Taf. 14,6. Avar kori ólomkereszték: UO., 291, Taf. 40.

A Deszk G temető 37. sírjában eltemetett nő keresztet viselt, miközben egy kelet-európai típusú, K–Ny-i tájolású fülkesírban nyugodott.⁸⁸

A Kárpát-medencében több kora avar kori sírból is előkerültek fából esztergált, nyomott gömb alakú, fémveretes, kereszttel díszített szelencék, amelyeket korabeli (meroving) szokás szerint derékövre erősített bőrszalagon viseltek (9. kép 1).⁸⁹ Hasonló gömb alakú, bronz- és ezüstkapszulák hozzátartoztak a kora középkori előkelő nők öltözetéhez az Észak-Kaukázus előterében, a Krímben, a Balkánon, Itáliában és Hispániában gót temetőkből, Nyugat-Európában frank, alamann és a bajor, valamint a Kárpát-medencében gepida és kora avar kori (germán?) temetőkből. E kapszuláknak a korábbi kutatás egyik ága szakrális szerepet tulajdonított, s antikbizánci eredetű, másodlagos keresztény ereklyetartóknak értékelte, a kutatás másik ága hétköznapi szerepet tulajdonít nekik, s szépítőszerek, füstölőanyagok vagy gyógykenőcs stb. tárolására szolgáló edénykének tartotta azokat.

A kora középkorban azonban a mindennapos tárgyak esetében szakrális és profán rendeltetés alapvetően nem zárja ki egymást. A kapszulák kultikus vagy profán szerepe tartalmuk és a rajtuk lévő díszítőmotívumok elemzésével bizonyítható. Az ismert esetekben (10%) ezekben a kapszulákban rendszerint növényi maradványok, valamilyen por-, földszerű, zsíros szerves anyagok vagy kisebb tárgyak voltak,⁹⁰ amelyek éppúgy lehettek pogány apotropaikus vagy mágikus szerek,⁹¹ mint másodlagos keresztény ereklyék, zarándokemlékek.⁹²

A kapszulákban az ismert esetekben leginkább a pogány szokások ápolására utaló növényi amulettek voltak,⁹³ de a kapszulák pusztán pogány értelmezésének ellentmond, hogy felületüket gyakran keresztény motívumok (hal, madarak, kereszt) is díszítették. A kasztíliai El Carpio de Tajo (E) temető 136. sírjából előkerült kapszulán kereszt, hal, Dávid-csillag és növényi ornamentika (9. kép 2), a Deza (E) lelő-

⁸⁸ LŐRINCZY Gábor: „Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A fülkesíros temetkezés”, in Uő (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged 1994. 311–335 (321).

⁸⁹ VIDA (12. jz.) 219–290; Zamárdi: Edith BÁRDOS: „La necropoli àvara di Zamárdi”, in Emmano A. ARSLAN — Maurizio BUORA (szerk.): *Loro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa*. In-Form, Milano 2000, 76–143 (116 cat. 117).

⁹⁰ Ezek a növényi maradványok gyógynövényamulettek lehettek: Hanscarl LEUNER: „Über die historische Rolle magischer Pflanzen und ihrer Wirkstoffe”, in Herbert JANKUHN (szerk.): *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1970. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge LXXIV) 279–296.

⁹¹ Audrey L. MEANEY: *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones*. Oxford 1981. (British Archaeological Reports. British Series XCVI) 39–65.

⁹² WEIDEMANN (77. jz.) 353–398; Margarete WEIDEMANN: *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours*. Bonn, Habelt 1982. 159–169.

⁹³ A varázsserejű szerek tartalmazó kora középkori kapszulák a késő római bullák hagyományát folytatják, amit az azonos tartalom által megerősített mágikus szerep is alátámaszt. FACSAR — SKOFLEK — SALAMON (28. jz.) 99–100.

helyről ismert kapszulán életfa, mediterrán növényi ornamentika látható.⁹⁴ Néhány mediterrán lelet bizonyítja, hogy a gömb alakú kapszulák előképűl ókeresztény ereklyetartók szolgáltak.⁹⁵ (Mezdra-Kaleto, 9. kép 5)

Keresztábrázolás több Kárpát-medencei faszelencén is előfordul, néha csak egyszerű levélkereszt formájában. Két Kárpát-medencei fakapszulát az itáliai arany fóliakeresztekhez⁹⁶ (Chiusi 7. kép 3) hasonló módon keresztalakban elhelyezett maszkok ékesítenek (Zamárdi, Szihalom, 7. kép 1, 4). Ugyanakkor egyes nyugat-európai amulettkapszulák díszítése kifejezetten ellentmondásos, mert a levélkereszt mellett a hagyományosan pogánynak értelmezett II. germán állatstílus motívumai is megtalálhatók rajtuk (Wonsheim, Arlon).⁹⁷ A kapszulákat tehát egyidejűleg díszítették keresztény és pogány szimbólumok és ugyanez a kettősség a kapszulák tartalmának értelmezésekor is megmutatkozik, hiszen az lehetett apotropaikus, pogány növényi amulett,⁹⁸ de másodlagos keresztény ereklye is.⁹⁹

*

Az ókor és a középkor határán élt ember alkalmazkodni kényszerült korának drámai politikai, társadalmi és kulturális változásaihoz, s ezért a népvándorlás-kori és a kora középkori Kárpát-medencében együtt voltak jelen a keresztény, a pogány antik és germán szellemi, valamint a keleti, sztyeppei nomád lélekhívő, sámánisztikus hagyományok. A törzsi társadalomhoz kötődő ősi értékek, a régi hitvilág bizonytalanná váltak,

⁹⁴ VIDA (12. jz.) 263–267.

⁹⁵ Mezdra-Kaleto (BG): Valentino PACE (szerk.): *Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria*. Borina, Sofia 2000. Nr. 117.

⁹⁶ Chiusi-in-Casentino, Chiusi della Verna (I), Prov. Arezzo: Wilfried MENGHIN (szerk.): *Merowingerzeit — Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts*. Minerva, Berlin 2007. 554, Kat.-Nr. VIII.13.1.

⁹⁷ Újabb a II. állatstílus keresztény környezetben történő megjelenéséhez: Egon WAMERS: „Salins Stil II auf christlichen Gegenständen. Zur Ikonographie merowingerzeitlicher Kunst im 7. Jahrhundert”, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* XXXVI (2008) 33–72. Keresztény szimbólumok gyakran jelennek meg a II. állatstílussal is díszített tárgyakon (pl. ereklyetartók, csatok, szíjvégek, fóliakeresztek). Hasonlóan a Meroving-kori női viselet fontos részét képező áttört korongokon is együtt vannak pogánymágikus és keresztény szimbólumok: Dorothee RENNER: *Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit*. Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz 1970. (Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer XVIII) 71–88.

⁹⁸ Az Egyház tiltotta a növényi amulettek alkalmazását: „filacteria etiam diabolica vel erbas vel faciono suis vel sibi inpendere” (Poenitentiale Ecberti VIII, 4).

⁹⁹ Bármilyen, ami egykor egy szentként tisztelt személlyel vagy hellyel kapcsolatba került (por, föld, növény, textília, lámpaolaj, gyertyaviasz) ereklye lehetett, amit a hívők előszeretettel maguknál tartottak, zarándoklatokról hazavittek. WEIDEMANN (77. jz.) 353–398; WEIDEMANN (92. jz.), 159–169; gyógynövényamulettek: Herbert JAHNKUHN: „Amulett. Kräuteramulett”, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* I. 1973. 270–271. Megjegyzendő, hogy a kapszulák soha nem tartalmaztak mérgező növényeket, amelyek mágikus varázsszerepéről ld. LEUNER (90. jz.).

és ebben a helyzetben a kor embere nyitottá vált új vallási irányzatok, új hitvilág megismerésére és követésére.

Az átalakuló, válságos korban az egyén törekedett a hiteles védelem biztosítására a maga számára, s ezt a szándékát tükrözi a birtokába került (vele együtt eltemetett), különböző kulturális háttérre utaló, sokféle bajelhárító és védelmező erejű tárgy, amelyek egyben a hitvilágban, a néphitben bekövetkezett mélyreható változásokról is vallanak. A szellemi sokféle alkotóelemei gyakran hatottak egymásra, kölcsönhatásba kerültek és egy összetett világkép kialakulásához vezettek.

A bemutatott tárgyak tehát a köznép szellemi hagyománykincsét, az egykori néphitet és hitvilágot jelenítették meg, de ma már nem tudjuk azonosítani azokat a hozzájuk fűzött hiedelmekkel, babonákkal, mágikus eljárásokkal. A Kr. u. V–VII. századi Kárpát-medencében a barbárok egyre erősödő térhódítása ellenére is megfigyelhető, különösen az elit körében, a visszaszoruló késő antik kultúra egyes elemeinek továbbélése. Az is érzékelhető, hogy a késő antik időszakban a különböző eredetű pogány hagyományok a kereszténység fokozatos térhódítása ellenére is hosszú évszázadokon át továbbéltek, s szinkretikus módon jelen voltak a hétköznapi ember világában.¹⁰⁰ A hagyományos világképet tükröző barbár néphitben a különböző ősi, pogány nézetek mellett megjelent a keresztény vallás egyes elemeinek a köznépi észjárással való átértelmezése. A különféle amulettek és védő erejű tárgyak segítségével tehát a kora középkori Európában modellezhető a szellemi kultúra átalakulása, az alapvető kultúrtörténeti folyamatok. A késő ókorból a középkor felé vezető úton nyomon követhető a keresztény s pogány hagyományok keveredése, a néphit és a hitvilág állandó változása.

¹⁰⁰ BEHRENS (85. jz.).